

Teymur Əliyev

Vəkillər Kollegiyasının üzvü

**QEYRİ-DÖVLƏT MÜSTƏVİDƏ KORRUPSIYA
İLƏ ƏLAQƏDAR APARILAN ARAŞDIRMALARDA
SÜBUTETMƏ YÜKÜ**

I Giriş

Korrupsiya halları fərdlər və qurumlar, yəni fiziki və hüquqi şəxslər, dövlət orqanları və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən korrupsiya xarakterli əməllərin törədilməsi nəticəsində baş verir, dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin düzgün və dayanıqlı inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə mane olur. Korrupsiyanın anlayışı və korrupsiya ilə mübarizəyə elmi və tətbiqi ədəbiyyatda kifayət qədər yer ayrılıb və bununla məşğul olan xüsusi dövlət orqanları, beynəlxalq və yerli qeyri-hökumət təşkilatları təsis edilib. Bu cür təsisatların fəaliyyəti nəticəsində müvafiq tövsiyələr hazırlanır və məhdud saylı şəxslər və qurumlar üçün qərarlar qəbul edilir. Həmin tövsiyələr və qərarlar dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların icrası məcburi olan normativ-hüquqi aktlarında, habelə bəzi qurumların könüllü olaraq qəbul etdikləri daxili siyasətlərində, o cümlədən korporativ (müəssisə və təşkilat daxili) davranış qaydalarında öz əksini tapır.

Korrupsiyanın geniş mövzu olduğunu nəzərə alaraq, yazının məqsədi, adından da göründüyü kimi, məqalə çərçivəsində yalnız özəl və biznes sahələrində (özəl və dövlət kommersiya və özəl qeyri-kommersiya qurumlarında) baş verən korrupsiya hallarının və onlarla əlaqədar digər halların qeyri-dövlət, yəni hüquq-mühafizə orqanlarının prosesual səlahiyyətlərindən kənar müstəvidə və səviyyədə araşdırılması prosesində sübutetmə yükü məsələlərini əhatə etmək və onları təhlil etməklə məhdudlaşmaqdır. Məqalənin məqsədləri üçün dövlətə məxsus kommersiya qurumları, özəl biznes və qeyri-kommersiya təşkilatları “özəl qurum” sözləri altında birləşdirilib. Qeyd olunan məsələlər bir neçə baxışdan, lakin əsasən dövlət orqanlarının və vəzifəli şəxslərin iştirakı olmadığı və ya minimum dərəcədə olduğu vəziyyətlərdə təhlil ediləcək: işçilərin və digər şəxslərin özəl qurumlarının rəhbərliyinə göndərdikləri korrupsiya xarakterli ifşaedici məlumatların araşdırılması, habelə mübahisələrə müstəqil arbitraj qaydasında baxılması zamanı mübahisə tərəfi olan özəl qurumların və ya şəxslərin digər mübahisə tərəfi olan qurumların və ya şəxslərin (kontragentlərin) korrupsiya əməlləri barədə təqdim etdikləri məlumatların araşdırılması. Təbii ki, korrupsiya fəaliyyəti cinayət xarakterli əməlləri əhatə etdiyi üçün icrası məcburi olan və cəza nəzərdə tutan cinayət qanununa istinad olunmalı və qanunvericiliklə nəzərdə tutulan cinayət-prosessual prosedurları tətbiq edilməlidir. Bununla yanaşı, məqsəd həmin əməllərin müvafiq səlahiyyətli istintaq orqanları tərəfindən araşdırılmasınadək və ya rəsmi dövlət araşdırılması olmadığı halda və yaxud onunla eyni vaxtda qurumdaxili səviyyədə və ya arbitraj çərçivəsində onlara baxılması və onların qiymətləndirilməsi zamanı sübutetmə yükünə dair məsələlərin hansı qaydada tənzimləndiyi və ya tənzimlənməli olduğu (müvafiq beynəlxalq təşkilatların tövsiyələri və arbitraj təcrübəsinə əsasən) barədə məlumat vermək və bunu təhlil etməkdir.

Korrupsiyanın özü, bir qayda olaraq, gizli şəkildə baş verən hüquqpozma, üstəlik, istintaq səlahiyyətlərinə malik olmayan biznes və arbitraj qurumları üçün olduqca çətin sübuta yetirilən hal olduğuna görə, fikrimcə, məqalədə toxunan məsələlər həm elmi, həm də təcrübi sahələrdə çalışan şəxslər üçün maraqlı olacaq.

Fikrimcə, məqalədə toxunan məsələlər həm elmi, həm də təcrübi sahələrdə çalışan şəxslər üçün maraqlı olacaq.

II Korrupsiyanın anlayışı

İlk növbədə korrupsiyanın tərifini vermək məqsədemüvafiqdir. Korrupsiya sözü latın mənşəlidir, “corruption” – “xarab etmə”, “pisləşmə”, “dağılma” mənalarını verir. Korrupsiyanın hüquqi cəhətdən tərifini milli qanunvericilikdə və beynəlxalq sazişlərdə də tapmaq olar.

“Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda korrupsiyanın aşağıdakı anlayışı verilmişdir:

“Korrupsiya - vəzifəli şəxslərin öz statusundan, təmsil etdiyi orqanın statusundan, vəzifə səlahiyyətlərindən və ya həmin status və səlahiyyətlərdən irəli gələn imkanlardan istifadə etməklə qanunsuz olaraq maddi və sair nemətlər, imtiyazlar və ya güzəştlər əldə etməsi, habelə fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən qeyd edilən maddi və sair nemətlərin, imtiyazların və ya güzəştlərin qanunsuz olaraq vəzifəli şəxslərə təklif və ya vəd olunması və yaxud verilməsi yolu ilə həmin vəzifəli şəxslərin ələ alınmasıdır”.

Avropa Şurasının «Korrupsiya ilə əlaqədar mülki-hüquqi məsuliyyət haqqında» Konvensiyasında korrupsiyanın anlayışı aşağıdakı kimi müəyyən edilib:

“Bu Konvensiyanın məqsədləri üçün «korrupsiya» dedikdə, hər hansı vəzifənin normal yerinə yetirilməsini, yaxud da rüşvəti, qeyri-qanuni üstünlüyü və ya bu barədə vədi alandan tələb edilən davranışı pozan rüşvətin və ya hər hansı digər qeyri-məqbul üstünlüyün və ya bu barədə vədin birbaşa və ya dolayısı ilə istənilməsi, təklif edilməsi, verilməsi və ya alınması başa düşülür”.

Bir çox hallarda korrupsiyanı və rüşvətxorluğu eyniləşdirirlər. Lakin bəzi normativ aktlarda və beynəlxalq təşkilatların tövsiyəvi xarakterli nəşrlərində rüşvətxorluq korrupsiyanın yalnız bir növü kimi aydın göstərilir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 33-cü fəslə “Korrupsiya cinayətləri və qulluq mənafevi əleyhinə olan digər cinayətlər” adlanır və bu fəslə 11 müxtəlif cinayətləri təsvir edən maddələr daxildir ki, onların yalnız ikisi hərfi olaraq rüşvətxorluğa aiddir – rüşvət alma (passiv rüşvətxorluq) və rüşvət vermə (aktiv rüşvətxorluq).

Potensial olaraq cəmiyyət üçün daha təhlükəli və sanksiyası daha ağır olan passiv rüşvətxorluq “vəzifəli şəxsin xidməti vəzifəsinin (səlahiyyətlərinin) icrası ilə əlaqədar hər hansı hərəkətə (hərəkətsizliyə) görə, eləcə də xidmət üzrə ümumi himayədarlıq və yalaqeydlik müqabilində özü və yaxud üçüncü şəxslər üçün birbaşa və ya dolayısı yolla, şəxsən və ya vasitəçidən istifadə etməklə maddi və sair neməti, imtiyazı və ya güzəşti istəməsi və ya alması, yaxud bu barədə təklif və ya vədi qəbul etməsi” kimi təsvir edilib.

Qeyd etmək lazımdır ki, fəslin tərkibində və adında göstəriləndiyi kimi korrupsiya cinayətləri eyni zamanda qulluq mənafevi əleyhinə olan digər cinayətlərdən ayrılmağı üçün onların dəqiq fərqi müəyyən etmək çətindir, lakin korrupsiyaya qarşı mübarizəyə dair xüsusi milli qanunvericilik, beynəlxalq normativ aktlar və tövsiyələrin müddəalarını təhlil etməklə buna nail olmaq mümkün olur.

Korrupsiya əleyhinə mübarizə və şəffaflığın artırılması sahəsində ixtisaslaşmış beynəlxalq təşkilat – “Beynəlxalq Şəffaflıq” təşkilatının dərc etdiyi “Beynəlxalq şəffaflığın sadə dil rəhbərliyi”ndə korrupsiyanın anlayışı “həvalə edilmiş səlahiyyətlərdən şəxsi mənfəət üçün sui-istifadə” kimi verilmişdir.

Digər nüfuzlu beynəlxalq təşkilat – Beynəlxalq Ticarət Palatasının nəşri olan “Korrupsiyaya qarşı mübarizə Qaydalarına” əsasən korrupsiya və ya korrupsiya təcrübəsi aşağıdakı əməlləri ehtiva edir:

- rüşvətxorluq (təklif etmə, vəd etmə, vermə, rüşvət ötürülməsinə səlahiyyət vermə, qəbul etmə);
- tələb etmə (rüşvətin tələb edilməsi, hədə-qorxu ilə və ya onsuz);
- nüfuz alveri (vəzifəli şəxsin qərarına qanunsuz təsir göstərmə);
- adı çəkilmiş təcrübələrin nəticələrinin “yuyulması” (leqallaşdırılması).

Həmçinin, “qadağan edilən təcrübələr” kimi təsbit edilmiş bu korrupsiya əməlləri

subyektlərinə görə üç növdə ola bilər:

- 1) beynəlxalq və ya milli və yaxud yerli səviyyədə dövlət məmuru;
- 2) siyasi partiya və ya partiya rəsmisi və yaxud siyasi vəzifəyə namizəd;
- 3) müəssisənin rəhbəri və ya vəzifəli şəxsi və yaxud işçisi ilə bağlı.

Qeyd olunmalıdır ki, bunlardan yalnız iki əməl: rüşvətxorluq və nüfuz alveri Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 33-cü fəslinə (“Korrupsiya cinayətləri və qulluq mənafeyi əleyhinə olan digər cinayətlər”) daxil edilib, hədə-qorxu ilə tələb etmə Cinayət Məcəlləsinin “Mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlər” adlı 23-cü fəslində, cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərini və ya digər əmlakı leqallaşdırma isə “İqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlər” adlı 24-cü fəslində nəzərdə tutulub. “Rüşvətin hədə-qorxusuz tələb edilməsi” əməli isə Cinayət Məcəlləsinin “rüşvət alma” (passiv rüşvətxorluq) adlı maddəsinin dispozisiyasında cinayət tərkibinin obyektiv cəhəti olan “istəməsi” sözü kimi ifadə olunub.

Korrupsiya anlayışının müəyyən edilməsinə, yuxarıda qeyd edilənlərdən əlavə həmçinin özəl qurumların etik davranış kodeksləri (məcəllələri) və korrupsiya ilə mübarizəyə dair daxili siyasətləri yardım edir. Beynəlxalq hüquqi sənədlərdə buna sövq edən müvafiq normalar mövcuddur. Belə ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Korrupsiya əleyhinə Konvensiyasında (maddə 12.2 (b), “özəl sektor”) nəzərdə tutulub ki, iştirakçı dövlətlər “özəl sektorla bağlı korrupsiyanın qarşısının alınması, bu sektorda mühasibat uçotu və audit standartlarının gücləndirilməsi üçün” bir neçə məsələni əhatə edən, o cümlədən “müvafiq özəl təşkilatların fəaliyyətində vicdanlılığın təmin edilməsinə yönəlmiş standart və prosedurların, habelə sahibkarlar və bütün müvafiq peşə nümayəndələri tərəfindən fəaliyyətin düzgün, vicdanlı və lazımi formada həyata keçirilməsi, maraqlar toqquşmasının qarşısının alınması və kommersion müəssisələri arasında, o cümlədən onların dövlətlə müqavilə münasibətlərində vicdanlı kommersion praktikasından istifadənin təşviqi üçün davranış kodekslərinin hazırlanmasına yardım” ehtiva edən tədbirlər görür.

Bu cür daxili davranış qaydalarından biri də Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkətində (“SOCAR”) qəbul edilmişdir. SOCAR-ın rəsmi veb-səhifəsində yerləşdirilmiş, vəzifəsindən asılı olmayaraq SOCAR-ın bütün işçiləri üçün icrası məcburi olan “Korrupsiya ilə mübarizə üzrə siyasəti”ndə “korrupsiya əməliyyatı”nın aşağıdakı tərfi verilmişdir:

“Korrupsiya əməliyyatı – birbaşa və ya dolayısı ilə, şəxsən və ya üçüncü şəxslərin vasitəçiliyi ilə rüşvətin təklif, vəd edilməsi, verilməsi, istənilməsi və alınması, rüşvətin verilməsi və/və ya alınmasında vasitəçilik, “rəsmiyyətlərin sadələşdirilməsi üçün ödənişlər”in aparılması, kommersion bəxşişi, rəsmi şəxslərə bəxşiş, vəzifəli şəxs tərəfindən özü və ya digər şəxslər üçün istənilən formada maddi və/və ya qeyri-maddi faydanın, o cümlədən pul vəsaitlərinin, digər dəyərlilərin, əmlakın, əmlak hüquqlarının, xidmətlərin (işlərin) əldə edilməsi üçün öz vəzifəsindən qanunsuz istifadə edilməsi və ya həmin faydanın və ya hüquqların həmin şəxsə digər şəxslər tərəfindən qanunsuz təqdim olunması deməkdir”. Lakin eyni zamanda həmin standart sənəddə “tətbiq edilən korrupsiyaya qarşı qanunvericilik” dedikdə “korrupsiya, rüşvətxorluq və digər növ korrupsiya fəaliyyətləri ilə mübarizə baxımından tətbiq edilən qanunvericiliyin norma və tələbləri” başa düşülür.

Beləliklə, göründüyü kimi, müxtəlif sənədlərdə rüşvətxorluq bəzən korrupsiya ilə eyniləşdirilir, bəzən isə korrupsiyanın bir növü kimi təqdim edilir. Yazıda aparılmış təhlilin məqsədləri üçün korrupsiya məhz geniş mənada, yəni rüşvətxorluğu bir tərkib hissəsi kimi ehtiva edən qanunsuz əməllər qrupu kimi qəbul edilir.

III Milli qanunvericilikdə sübutetmə yükü

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən şəxs özünün təqsirsizliyini sübuta yetirməyə borclu deyildir. Bu müddəa Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsində və Vergi Məcəlləsində də öz əksini tapıb: müvafiq olaraq inzibati məsuliyyətə cəlb olunmuş şəxs və vergi ödəyicisi öz təqsirsizliyini (vergi qanunvericiliyinin pozulmasında özünün təqsirsiz olmasını) sübut etməyə borclu deyildir. Göründüyü kimi, qeyd olunan normaya vəzifə kimi deyil, hüquq kimi baxılmalıdır və bu hüquq artıq müəyyən statusa sahib və ya həmin statusa daxil edilmiş şəxsə aiddir, yəni təqsirləndirilən və inzibati məsuliyyətə cəlb olunmuş

şəxslərə, habelə vergi ödəyicilərinə. Həmin status əsasən dövlətin səlahiyyətli orqanının qərarına müvafiq olaraq (məsuliyyətə cəlb olunması və ya vergi uçotuna alınması) əldə olunur. Bundan əlavə, bu yanaşmada kimin sübut etmə yükü daşımamasının və nəyi sübut etməli olmasının açıqlanması zərurəti yaranır. Buna görə də, Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsində və Vergi Məcəlləsində qeyd olunan məsələlərə aydınlıq gətirilir. Belə ki, təqsirləndirilən şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması əsaslarını və onun təqsirli olub-olmamasını sübut etmək vəzifəsi ittihamçının üzərinə düşür, vergi qanunvericiliyinin pozulması faktını təsdiq edən halların və vergi ödəyicisinin təqsirinin sübut edilməsi isə vergi orqanlarının üzərinə qoyulur. Digər tərəfdən, Vergi Məcəlləsində alternativ qaydalara da icazə verilir. Belə ki, “verginin hesablandığının səhv olduğunu sübut etmək vəzifəsi həmin məcəllə ilə müəyyən edilmiş hallarda vergi ödəyicisinin hesablamalarının səhv olduğunu vergi orqanının, vergi orqanının hesablamalarının səhv olduğunu isə vergi ödəyicisinin üzərinə düşür”.

Sadalanan qaydalar publik hüquq, o cümlədən cinayət və inzibati hüquq münasibətlərinə tətbiq edilir, yəni həmin münasibətlərin iştirakçılarının biri mütləq şəkildə daha böyük imkanlara malik olan, orqan və vəzifəli şəxslər qismində təmsil olunan dövlətdir. Burada subordinasiya, yəni tabeçilik elementləri mövcud olduğu üçün bu cür təcrübə əvvəldən qeyri-bərabər statuslu olan hüquq münasibətlərinin iştirakçıları arasında tarazlıq yaradılmasına xidmət edir. Əksinə, bərabər statuslu hüquq münasibətlərinin iştirakçıları arasında sübut etmə yükü məsələləri fərqli şəkildə tənzimlənir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinə əsasən tərəflər, maddi ziyanın məbləğini və onun vurulduğunu, habelə digər tərəfə ziyan vurmaqda təqsiri olmadığını iddia etdikdə bunu sübut etməyə borcludurlar. Azərbaycan Respublikasının Mülki-Prosessual Məcəlləsində isə nəzərdə tutulub ki, hər bir tərəf öz tələblərinin və etirazlarının əsası kimi istinad etdiyi halları sübut etməlidir. Bu müddəanın tələbindən yeganə kənarlaşma eyni maddədə qeyd olunub: dövlət orqanlarının, icra və sair orqanların aktlarının etibarsız hesab edilməsi barədə mübahisələrə baxıldıqda, həmin aktların qəbul edilməsi üçün əsas olmuş halları sübut etmək vəzifəsi bu aktı qəbul etmiş orqanın üzərinə qoyulub.

Mülki proses iştirakçılarının etirazlarını şərti olaraq onların öz təqsirsizlik iddiaları ilə eyniləşdirsək bu halda onların öz təqsirsizliyini sübut etməli olmaları nəticəsinə gəlmək olar. Eyni zamanda, hüquqi münasibətin və ya mübahisənin hər hansı bir iştirakçısının tələbinin digər iştirakçının təqsiri nəticəsində yaranmış olduğu kimi qəbul etsək, tələbi irəli sürən tərəfin digər tərəfin təqsirini sübut etməli olduğunu güman etmək olar. Bununla da, demək olar ki, əmək və mülki qanunvericiliyində sübut etmə yükü məsələsinə cinayət, inzibati və qismən vergi məsələlərindən fərqli müəyyən edilir, sübut etmə yükünün bölüşdürülməsinə, o cümlədən dəyişdirilməsinə, yəni bir tərəfdən digər tərəfə keçməsinə icazə verilir. Fikrimcə, bu cür mövqe, həmçinin ondan irəli gəlir ki, əmək və mülki-hüquq xarakterli münasibətlərdə və mübahisələrdə tərəflər əvvəldən bərabər və ya bərabərə yaxın statusda olduğundan dövlət orqanlarından fərqli olaraq müstəsna sübut toplama səlahiyyətlərinə malik olmur. Odur ki, qanunvericilik də müvafiq şəkildə alternativlər təqdim edir.

IV Sübut etmə vəzifəsinin yerdəyişməsi və təqsirsizlik prezumpsiyası (beynəlxalq razılaşmalar, xarici qanunvericilik və məhkəmə təcrübəsi)

Əvvəlki bölümdə qeyd olunan Konstitusiyaya müddəalarına əsasən təqsirin sübut etmə vəzifəsi “təqsirsizlik prezumpsiyası” mənasında baxılmışdır. Lakin suallar yaranır bilər ki, həqiqətənmi sübut etmə vəzifəsi və ya yükü və təqsirsizlik prezumpsiyası eyni məsələnin fərqli və yaxud əks tərəfləridir? Cinayət xarakterli və yaxud dövlət orqanları tərəfindən rəsmiləşdirilən digər araşdırmalarda sübut etmə vəzifəsi təqsirsizlik prezumpsiyasının qaydalarına istənilən məsələ ilə bağlı tətbiq edilməlidir, yoxsa yalnız bilavasitə cinayətin törədilməsi ilə bağlı təqsirin sübut edilməsi və ya təkzib olunması olan hissədə? Sübut etmə vəzifəsinin mümkün yerdəyişməsi hər bir halda təqsirsizlik prezumpsiyasının pozulması kimi qiymətləndirilə bilərmi? Məqalənin hazırki bölümünün məqsədi sadalanan sualları cavablandırmaq və digər aidiyyəti olan məsələləri təhlil etməkdir.

Təqsirsizlik prezumpsiyası istənilən müasir, özünü hüquqi dövlət hesab edən ölkənin hüquq sisteminin təməl prinsiplərindən biridir. Odur ki, həmin prinsipin pozulması yolverilməzdir. Sübutetmə yükü və təqsirsizlik prezumpsiyası “mahiyətcə eyni sikkənin iki tərəfi adlandırılmışdır”. Bu məsələ ilə əlaqədar Böyük Britaniyanın Hökuməti korrupsiya hallarına münasibətdə aşağıdakı maraqlı mövqeyini bildirmişdir:

“Cinayət işlərində sübutetmə yükünün yerdəyişməsi atıla biləcək ciddi addımdır və tam əsaslandırma tələb edir. Buna baxmayaraq, şəxsdən qərəzsiz fikir bildirmək gözləniləndiyi halda, onun öz şəxsi işlərini korrupsiya xarakterli fəaliyyətin hər hansı təəssüratını yaratdığını istisna edən şəkildə nizamlamalı olduğu mübahisəlidir. Buna görə də bu cür hallarda həmin şəxsin ona edilmiş şübhəli ödənişləri əsaslandırmağını gözləmək ağlabatan olar...”.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı” Vyana Konvensiyasının müddəalarına əsasən, “hər bir Tərəf özünün milli qanunvericiliyinin prinsiplərinə, məhkəmə və digər araşdırmaların xarakterinə uyğun dərəcədə, müsadirə olunmalı olan gəlirlərin və digər mülkiyyətin ehtimal olunan qanuni mənbəyini sübut etmək vəzifəsinin keçirilməsinin təmin edilməsi imkanına baxa bilər. Başqa sözlərlə, həmin Konvensiyaya qoşulmuş hər bir dövlət “müsadirə olunmalı gəlirlər və ya digər mülkiyyətin qanuni mənbəyi münasibətdə sübutetmə yükünün yerdəyişməsinə təmin edə bilər, o şərtlə ki, bu hərəkət onun daxili hüququ və məhkəmə və ya digər icraatların prinsiplərinə uyğundur”.

Bu cür yanaşmadan 1994-cü ildə Hon Konq Apelyasiya Məhkəməsi tərəfindən, təqsirsizlik prezumpsiyasının müsadirə prosedurlarına tətbiq edilməməklə istifadə olunmuş, əsas kimi 1989-cu il tarixli “Narkotik Vasitələrin Dövriyyəsi (gəlirlərin bərpa edilməsi) haqqında” Qanun, səbəb kimi isə həmin prosedurların cinayətin törədilməsində ittihamın müəyyən edilməsini əhatə etmədiyi göstərilmişdir.

Bundan başqa, “bəzi ölkələrdə, müstəsna hallarda, müəyyən müdafiə hallarının sübut edilməsinin hüquqi yükü ittiham olunan (müdafiə tərəfi) tərəfindən daşınmalıdır – məsələn “ümumi hüquq” ölkələrində anlaşıqlığın sübut edilməsi. Bu cür hallarda sübutetmə yükünün yerdəyişməsi müşahidə olunur, çünki ayrı-ayrı məsələlər ilə əlaqədar sübutetmə yükü müdafiə tərəfinə yönəldilir.” Lakin burada nəzərə almaq lazımdır ki, “müdafiə tərəfinin sübut etməli məsələ üzrə “yerdəyişmə” müdafiə tərəfinin özünün qaldırdığı məsələ üzrə baş verir. “Yerdəyişmə” o mənasını vermir ki, müdafiə tərəfindən nə vaxtsa ittiham tərəfinin etdiyi bəyanatın (ittihamın, iddianın) əksini sübut etmək tələb edilə bilər. Ədalət mühakiməsinin mühüm elementlərdən biri odur ki, bəyanat verən (iddia, ittiham qaldıran) öz bəyanatını (iddiasını, ittihamı) özü sübut etməlidir.”

“Yeri dəyişilmiş” (“əks”) sübutetmə yükünün təqsirsizlik prezumpsiyasına uyğun gəlmədiyi məsələsi bir daha Hon Konqda qaldırılmışdır. Belə ki, 1991-ci il tarixli “Hüquqlar Fərmanı haqqında” Hon Konq Qanunu “Mülki və Siyasi hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Paktın müddəalarını həmin ərazinin konstitusiyasına daxil etmişdir. “Hüquqlar Fərmanı haqqında” Hon Konq Qanunundan əvvəl qəbul edilmiş “Rüşvətxorluğun qarşısının alınması haqqında” Hon Konq Qanununun 10-cu bölməsində nəzərdə tutulmuşdur ki, “aşağıdakı şərtlərə cavab verən dövlət məmuru olan və ya olmuş istənilən şəxs: a) özünün hazırkı və ya keçmiş rəsmi gəlirlərinə mütənasib olandan yuxarı həyat standartı (tərzi) ilə yaşaması; və ya b) özünün hazırkı və ya keçmiş rəsmi gəlirlərinə qeyri-mütənasib olan mülkiyyət resurslarını və ya əmlakı nəzarətində saxlaması; bu cür həyat tərzində yaşamasını necə bacardığı və ya bu cür mülkiyyət resurslarının və ya əmlakın onun nəzarətinə hansı şəkildə keçdiyi barədə məhkəməyə qaneedici izah verməsi halı istisna olmaqla, cinayətin törədilməsində təqsirli hesab ediləcək”. Bu müddəanın qüvvəsi konstitusiyaya səviyyəsində təmin edilmiş təqsirsizlik prezumpsiyasına uyğun gəlməməsi əsası ilə mübahisələndirilmiş, lakin Hon Konq Apellyasiya Məhkəməsi korrupsiyanın mövcud olmadığı ilə bağlı sübutetmə yükünün ittiham edilən tərəfin üzərində olduğunu təsdiq etmişdir. Eyni zamanda həmin məhkəmə ittiham tərəfi qarşısında bəzi vəzifələr qoymaqla müdafiə tərəfinin yükünü asanlaşdırmışdır. Belə ki, təqsirləndirilən şəxsdən bunu sübut etmək tələb olunmamışdan əvvəl cinayət təqibi orqanları təqsirləndirilən şəxsdən vəzifəli şəxs statusuna malik olduğunu, vəzifə dövründə həyat standartını, vəzifə dövründə rəsmi gəlirlərini,

habelə bu cür həyat standartının vəzifə dövründə əldə edilmiş rəsmi gəlirlərlə təmin edilməsinin mümkün olmadığını “ağlabatan şübhələrdən xaric” şəkildə, yəni yetərincə sübut etməlidirlər.

Bəzi hallarda qeyd olunan dilemmanın yaranmaması üçün sübutetmə yükünü “bölürlər”, yəni onun “yükün” iki formasından yalnız birinin təqsirsizlik prezumpsiyasına aid olduğunu göstərməklə digərinin bu hüququ pozmadığını iddia edirlər. Belə ki, bir mövqeyə əsasən, məsələni sübut etmək yükü, başqa sözlərlə “hüquqi yük” adlanan vəzifə, sübutları təqdim etmək yükündən və ya “sübut yükü” vəzifəsindən fərqlənir, və “hüquqi yük” vəzifəsi “sübut yükü” vəzifəsini daşıyan tərəfdən fərqli olan tərəfin üzərinə qoyula bilər.

Bundan başqa, təqsirsizlik prezumpsiyasının digər prezumpsiyaları təkzib etmədiyi də bildirilir. Bu zaman təqsirləndirilən şəxsə qarşı “fakt” və ya “qanun” prezumpsiyası nəzərdə tutulur, lakin bu cür prezumpsiyanın ağlabatan məhdudiyyətlərlə tətbiq edilməsi, müzakirə edilən məsələnin əhəmiyyətliliyini və müdafiə tərəfin hüquqlarının pozulmamasını nəzərə almaq tövsiyə edilir. Bundan əlavə, təqsirsizlik prezumpsiyasını tənzimləyən müddəaların ciddi məsuliyyətə səbəb olan, xüsusilə təqsirləndirilən şəxsin cinayət niyyətinin mövcudluğunu tələb etməyən cinayətlərə görə məsuliyyətə cəlb edilməsini qadağan etmədiyi qeyd olunur. Belə ki, bəzi hallarda xarici dövlətlərin milli qanunlarına əsasən rüşvətxorluq və əssassız həddən artıq varlanma cinayətləri münasibətdə hər hansı şəxsin təqsirləndirilən şəxs adından aktivlərə sahiblik etməsi və ya təqsirləndirilən şəxsdən hədiyyə kimi aktivləri əldə etməsinə inanmağa səbəb olduqda, həmin aktivlərin təqsirləndirilən şəxsin nəzarətində olduğuna dair prezumpsiya tətbiq edilir. Faktın prezumpsiyası adətən əksini təsdiq edən sübutlar olmadıqda tətbiq edilir və əksi təsdiq edən sübutların təqdim edilməsi yükü təqsirləndirilən şəxsin üzərinə qoyulur. Məhz bu cür bu mövqedən çıxış etmiş Hon Konq Apellyasiya Məhkəməsi korrupsiya əməlinə ittiham olunan dövlət məmurunun təqsirsizlik prezumpsiyasının ona tətbiq edilməsi əsası ilə ittihamdan azad olunması tələbini rədd etmişdir.

Beləliklə, bölümün əvvəlində qoyulmuş sualları qismən cavablandırmaq olar: korrupsiya əməllərinin araşdırılmasında təqsirsizlik prezumpsiyasına dair qaydaların istənilən məsələ ilə bağlı sübutetmə yükünün ittiham tərəfinin üzərində olması anlamını vermir və müəyyən hallarda, bilavasitə cinayətin törədilməsi ilə bağlı təqsirin sübut edilməsi halları istisna olmaqla, sübutetmə vəzifəsinin yerdəyişməsi səmərəli olur və təqsirsizlik prezumpsiyasının pozulması kimi qiymətləndirilməməlidir. Bölümdə bəzi milli təcrübələrdən gətirilən misallar “common law” və ya “president” hüquq sistemli dövlətlərə aid olduğu üçün, Azərbaycan kimi kontinental hüquq sisteminin nümayəndəsi olan ölkələrə münasibətdə sübutetmə yükünün yerdəyişməsinə dair müddəalar, onların tətbiq edilməsinə dair niyyət və iradə mövcud olacağı halda, məhz qanunvericilikdə nəzərdə tutulmalıdır ki, məhkəmələr və hüquq-mühafizə orqanları üçün anlaşılmaqlar yaranmasın. Bu vasitənin səmərəliliyinin əlavə arqumenti olaraq bir daha adı çəkilən Hon Konq Apellyasiya Məhkəməsinin məşhur və olduqca təcrübəli hakimlərin sözlərinə istinad etmək yaxşı olardı: “Rüşvətxorluq bəlkədə bütün cinayətlərin arasında müvəfəqqiyyətlə aşkarlanması və məhkəmələrdə ona dair ittihamın müdafiəsi ən çətin olan cinayətdir. Üzərinə bu mürəkkəb iş həvalə olunmuş istənilən hüquq-mühafizə orqanı qanunvericilik orqanının lazım hesab etdiyi dərəcədə qanunverici tərəfindən göstərilə biləcək bütün yardımlara layiqdir”.

V İfşaedici məlumatları təqdim edən şəxslərə münasibətdə sübutetmə yükü

Korrupsiya cinayət xarakterli əməlləri əhatə etdiyi üçün onun təsdiq və təkzib edilməsində yanaşma da mütənəsb olmalıdır. Təbii ki, burada mərkəzi yer səlahiyyətli dövlət orqanlarına aiddir. Lakin yuxarıda göstəriləni kimi, müvafiq araşdırmaya daha geniş mənada nəzər yetirildiyi halda, başqa sözlərlə rəsmi dövlət araşdırmasına paralel və ya onun olmadığı vəziyyətdə və yaxud ondan əvvəl aparıla biləcək korporativ və arbitraj araşdırmaların təcrübədə geniş yayıldığını nəzərə alaraq, sübutetmə yükünə və ya vəzifəsinə fərqli, daha geniş şəkildə baxılmalıdır. Bura yalnız rəsmi dövlət orqanının vəzifəli şəxsləri və barəsində araşdırma aparılan, o cümlədən ittiham olunan şəxslər arasında sübutetmə vəzifələrinin bölüşdürülməsi deyil, həmçinin müəssisə daxili araşdırma zamanı müəssisənin daxili araşdırma orqanları və barəsində araşdırma aparılan işçilər, ifşaedici məlumatlar

o cümlədən ittiham olunan şəxslər arasında sübut etmə vəzifələrinin bölüşdürülməsi deyil, həmçinin müəssisə daxili araşdırma zamanı müəssisənin daxili araşdırma orqanları və barəsində araşdırma aparılan işçilər, ifşaedici məlumatlar təqdim etmiş əməkdaşlar və müəssisədən kənar şəxslər, arbitraj iştirakçıları arasında sübut etmə yükünün yerləşdirilməsi məsələləri daxildir. Bundan başqa, müəssisə daxili araşdırmalar zamanı ancaq barəsində ifşaedici məlumatlar təqdim olunan şəxslər tərəfindən korrupsiya əməllərinə yol verilib-verilməməsinin deyil, habelə həmin şəxslər tərəfindən ifşaedici məlumatlar təqdim etmiş şəxslərə qarşı “cavab” və ya “qisas” tədbirlərinin (ingilis dilli ədəbiyyatda “retaliation” kimi təqdim edilən) tətbiq edilib-edilməməsinin sübut edilməsi vəzifəsinin kimin üzərində olmasını da nəzərdən keçirmək lazımdır.

Xarici ədəbiyyatda bir sözlə -“whistleblowing” kimi ifadə olunan və hərfi mənada “fitçalma” kimi tərcümə olunan terminin Azərbaycan dilində dəqiq ekvivalenti formalaşmadığı üçün onu “ifşaedici məlumatları təqdim etmə” kimi tərcümə etmək məqsədəuyğun görünür. Müvafiq olaraq “whistleblower” sözünün mənasını da “ifşaedici məlumatları təqdim edən” kimi ifadə etmək olar. İfşaedici məlumatları təqdim edən şəxslər bir neçə amilə görə əvvəldən daha həssas və qeyri-bərabər mövqedən çıxış etdikləri üçün, habelə həmin şəxsləri bu cür məlumatları təqdim etməyə sövq etmək məqsədilə onlara əlavə müdafiə vasitələrin təmin edilməsi tövsiyə edilir və həmin vasitələr bir çox ölkələrdə tətbiq edilir. Bu cür amillərə məlumatları təqdim edən şəxslərin “qisas” tədbirlərindən müdafiə edilməsi, araşdırmanın rəsmi istintaq orqanları tərəfindən deyil, müəssisə və ya təşkilatlar tərəfindən aparılması, sübutlar bazasına müxtəlif həcmdə və səlahiyyətdə əlçatma və ya giriş imkanlarının mövcudluğu və sair şərtləri aid etmək olar.

“İfşaedici məlumatları təqdim etməyə” və “ifşaedici məlumatları təqdim edənə” müvafiq olaraq nə və kim aiddir? “Beynəlxalq Şəffaflıq” təşkilatının 2013-cü ildə nəşr etdiyi hesabatda bir sıra maraqlı və faydalı müddəalar öz əksini tapmışdır.

Bu hesabatda rəhbər tutulması tövsiyə edilən ifşaedici məlumatları təqdim etmənin klassik və geniş tərif, o cümlədən tətbiq olunma sahəsi, həmçinin ifşaedici məlumatları təqdim edə bilən şəxslərin geniş siyahısı verilmişdir:

- “İfşaedici məlumatları təqdim etmə – ictimai və ya özəl sektor təşkilatlarında və yaxud həmin təşkilatlar tərəfindən korrupsiya xarakterli, qanunsuz, dələduzluq və ya təhlükəli, eləcə də ictimai mənafə üçün narahatçılıq və yaxud təhdid təşkil edən əməllər haqqında məlumatların müvafiq tədbir görməyə səlahiyyətinin olduğu hesab edilən fiziki və ya hüquqi şəxslərə açıqlanması”;

- “İfşaedici məlumatları təqdim etmənin geniş tərif – pozuntuların, o cümlədən aşağıdakıları ehtiva edən, lakin bununla məhdudlaşmayan: korrupsiya, cinayət, hüquqi öhdəliklərin (vəzifələrin) pozulması, hakim səhvləri, əhalinin sağlamlığı, təhlükəsizlik və ya ətraf mühit üçün xüsusi təhlükələr, səlahiyyətlərdən sui-istifadə, ictimai vəsait və yaxud mülkiyyətdən səlahiyyət olmadığı təqdirdə istifadə, tullantıların iri həcmdə yığılması və ya düzgün idarə edilməməsi, maraqların toqquşması, milli kontekst çərçivəsində təmin edildiyi və yaxud münasib olduğu halda insan haqlarının pozulması və sadalanları əhatə edən əməllər barədə məlumatların açıqlanması və yaxud məruzə edilməsi deməkdir;

- “İfşaedici məlumatları təqdim edən geniş tərif – ifşaedici məlumatları təqdim edən yuxarıdakı (*ifşaedici məlumatları təqdim etmənin geniş tərif*) “prinsipin” məzmununda qeyd olunan məlumatları açıqlayan və buna görə qisasa məruz qalmaq təhlükəsində olan istənilən dövlət, bələdiyyə və ya özəl sektor işçisi və ya əməkdaşdır. Bura ənənəvi işəgötürən – işçi münasibətlərindən xaric olan fərdlər, o cümlədən məsləhətçilər, podratçılar, stajçılar, könüllülər, təcrübə keçən tələbələr, müvəqqəti və sabit işçilər daxildir”.

Qeyd etmək lazımdır ki, adı çəkilən təşkilat müntəzəm olaraq müşahidə apardığı dövlətlərdə korrupsiyaya qarşı mübarizə tədbirlərini təhlil edir, müsbət dəyişiklikləri və mövcud çatışmazlıqları qeyd edir ki, onların əsasında tövsiyələr hazırlanır. Məsələn, 2015-ci ildə dərc olunmuş nəşrdə Azərbaycana dair sadalanan qanunvericilik çatışmazlıqları sırasında ifşaedici məlumatları təqdim etmənin müdafiəsi ilə bağlı xüsusi qanunun olmaması qeyd olunmuşdur. Həmin çatışmayan qanun ilə əlaqədar həm dövlət, həm də özəl sektorunun işçilərinə tətbiq ediləcək ifşaedici məlumatları

təqdim etmənin geniş tərifin verilməsi, cavab tədbirləri, qisas, təqib etmə, çətinliklər və ayrı-seçkilik yaratmanın bütün növlərindən müdafiə, habelə ifşaedici məlumatları təqdim edən fərdin aydın şəkildə bildirdiyi razılığı olmadan onun şəxsiyyətinin açıqlanmamasının təmin edilməsi, istənilən açıqlamanın intizam prosedurlarından və məsuliyyətdən azad olma ilə nəticələnməsi, həmçinin ifşaedici məlumatları təqdim edən şəxsə cavab (təqib) tədbirlərinin bütün birbaşa, dolayı və gələcək nəticələrindən müdafiəni əhatə edən tam şəkildə müvafiq vasitələr ilə təmin edilməsi barədə zəmanətin verilməsi Azərbaycan dövlətinə tövsiyə edilmişdir.

Qeyd olunan müdafiə vasitələrindən bir qismi ifşaedici məlumatları təqdim edənlərə münasibətdə sübutetmə yükü ilə, başqa sözlərlə, onun kimdə olmasını tənzimləyən tövsiyələr ilə bağlıdır. "Beynəlxalq Şəffaflıq" təşkilatı bu tövsiyələrin ölkələrin normativ-hüquqi aktlarında əks olunmasının tərəfdarıdır. Yuxarıda adı göstərilən hesabatda ifşaedici məlumatları təqdim edən şəxslərin aşağıdakı həssas sahələrdə sübutetmə vəzifələrindən azad edilməsi tövsiyə olunur:

- "İşəgötürənin (müdirin) sübutetmə yükü – işəgötürən (müdir) işçi barəsində görülən istənilən tədbirlərin heç bir mənada ifşaedici məlumatları təqdim edən məlumat açıqlaması ilə əlaqədar olmadığını və yaxud bununla əsaslandırılmadığını aydın və inandırıcı şəkildə nümayiş etdirməlidir ki, sanksiya və cərimələrə məruz qalmasın";

- "Bilə-bilə və aşkar surətdə həqiqətə uyğun olmayan açıqlamanı edən (*məlumatları təqdim edən*) şəxsə qarşı müəyyən edilmiş intizam və peşə sanksiyaları və mülki-hüquq məsuliyyət vasitələri tətbiq edilir. İfşaedici məlumatları təqdim edən şəxsin bu cür məlumatların açıqlanması zamanı onların yalan olduğundan xəbərdar olmasının sübut edilməsi yükü, barəsində ifşaedici açıqlama verilmiş şəxsin üzərinə düşür. Bununla belə, qeyri-düzgün ittiham edilən şəxslər bütün müvafiq vasitələr ilə kompensasiya almalıdırlar".

Ehtimal ki, beynəlxalq tövsiyələrin təsiri altında, 2016-cı ildə Azərbaycan Respublikasının korrupsiyaya qarşı mübarizəyə dair qanunvericiliyinə müvafiq dəyişikliklər edilmişdir. Belə ki, "Korrupsiya ilə əlaqədar hüquqpozmalarla bağlı məlumatvermə" və "Korrupsiya ilə əlaqədar hüquqpozmalarla bağlı məlumat verən şəxsin dövlət müdafiəsi" kimi yeni maddələr müvafiq qanuna əlavə edilmişdir. İlk dəfə olaraq müəssisə və təşkilat daxili məlumat vermək imkanları və həmin məlumatların araşdırılması mexanizmi, məlumat verən şəxsin konfidensiallığının qorunması, ona qarşı "cavab" və ya "qisas" tədbirlərinin tətbiqinə görə məsuliyyət və işəgötürənin sübutetmə yükü ilə bağlı yeni normalar nəzərdə tutulmuşdur. Xüsusilə, sonuncu məsələ ilə bağlı təqdirəlayiqdir ki, qanunverici ifşaedici məlumat vermiş şəxsin müdafiə imkanlarını nəhayət əsaslı şəkildə genişləndirmişdir. Belə ki, artıq "idarə, müəssisə və ya təşkilatın korrupsiya ilə əlaqədar hüquqpozmalarla bağlı məlumat vermiş işçisi barəsində məsuliyyət tədbirlərini tətbiq edən idarə, müəssisə və ya təşkilat onların qanunla müəyyən edilmiş hallardan irəli gəlməsini və korrupsiya ilə əlaqədar hüquqpozmalarla bağlı məlumata aidiyyəti olmadığını əsaslandırmalıdır. Həmin işçi attestasiyadan keçirildikdə, "səlahiyyətli struktur bölmənin", yəni korrupsiya ilə əlaqədar hüquqpozmalarla bağlı məlumatların qəbul edilməsi və araşdırılması səlahiyyəti həvalə edilmiş müvafiq vəzifəli şəxs və ya struktur bölmənin, "nümayəndəsi attestasiya komissiyasının iclasında iştirak etməlidir".

Sonda qeyd olunmalıdır ki, "Beynəlxalq Şəffaflıq" təşkilatının tövsiyələri ifşaedici məlumatları təqdim edən şəxsləri mümkün ola bilən çətinliklərdən və qisas, cavab tədbirlərindən ehtiyat etmədən, eləcə də tərəddüd etmədən, habelə açıqlamaq istədikləri məlumatların bilmədən səhv olmasının onlar üçün mənfi nəticələr yaradacağından çəkinmədən onların susmamasına, ifşaedici, o cümlədən korrupsiya xarakterli məlumatlara göz bağlamamasına və həmin məlumatları müvafiq şəkildə açıqlamasına sövq edir. Bundan başqa, bu cür təsirli və qərəzsiz informasiya mənbələrindən gələn məlumatların həm açıqlanmasında, həm də açıqlanmamasında marağı olan müəssisə və təşkilat rəhbərliyi, habelə potensial qayda-qanun pozan vəzifəli şəxslər üçün müəyyən məhdudiyətlər müəyyən edilməklə müvafiq səlahiyyət, imkan və hüquqlar tarazlığına nail olmaq olar.

VI Arbitraj məhkəmələrində korrupsiya hallarının araşdırılması və sübutetmə yükü

Arbitraj məhkəmələrinin (*tribunallarının*) nə olduğunu izah etmək fikri olmadan sadəcə olaraq yazının məqsədləri üçün onların dövlət məhkəmələrindən fərqlərini qeyd etmək, üstün və zəif cəhətlərinin araşdırma imkanlarına təsiri, korrupsiya hallarının hansı hallarda və formada arbitrajda araşdırılmasının mümkünlüyünü göstərmək məqsədemüvafiq hesab edilir. Bəzi, xüsusilə postsovet ölkələrində dövlət məhkəmələrinin adlarında da “arbitraj” sözünə rast gəlmək olar, amma həqiqi arbitraj, yəni beynəlxalq hüquqda hamılıqla qəbul edilən arbitraj məhkəməsi və ya tribunalı və yaxud sadəcə olaraq arbitraj – müqaviləyə əsasən eynihüquqlu tərəflərlə seçilən, aralarında olan mübahisələrin həlli etibar edilən və tərəflərin razılaşmasına əsasən tərəflər üçün icrası məcburi olan qərar qəbul etmək səlahiyyətinə malik üçüncü tərəf, qurum deməkdir. Bununla da arbitrajın mülki-hüquqi, xüsusilə kommersiya xarakterli mübahisələrin araşdırılmasında iştirak etməsi nəticəsinə gəlmək olar və sual yarana bilər ki, korrupsiya kimi cinayət xarakterli əməllərin araşdırılmasının arbitraja nə aidiyyəti ola bilər və arbitraj tərəfindən, ümumiyyətlə, bu cür məsələlərə münasibət bildirilməsi nə dərəcədə düzgündür. Əslində, mülki hüquqda korrupsiya xarakterli əmələ hüquqi qiymət verilməsi normativ əsasla nəzərdə tutulub. Belə ki, Avropa Şurasının «Korrupsiya ilə əlaqədar mülki-hüquqi məsuliyyət haqqında» Konvensiyasında müəyyən edilib ki, iştirakçı dövlətlər özünün daxili hüququnda korrupsiya aktının törədilməsini nəzərdə tutan hər hansı bir müqaviləni və ya müqavilənin müddəasını etibarsız və hüquqi qüvvəyə malik olmayan hesab etməli, korrupsiya aktı ilə razılığı pozulan müqavilənin bütün tərəfləri üçün onların zərərin ödənilməsi hüququnun olmasına baxmayaraq, müqaviləni hüquqi qüvvəsi olmayan hesab etmək məqsədilə məhkəməyə müraciət etmək mümkünlüyünü yaratmalıdırlar.

Arbitrajlar institusional və “ad hoc”, yəni konkret mübahisənin araşdırılması üçün yaradılan müvəqqəti qurum ola bilər. İnstitusional, başqa sözlə daimi fəaliyyət göstərən qurum kimi mübahisələrə baxan arbitraj təşkilatları, dünyanın müxtəlif yerlərində mövcuddur və onların arasında bir neçə arbitraj məhkəmələri vardır ki, onlara, həm tərəflər arasında müqavilələrdə edilmiş istinadların, həm də baxılması üçün ötürülmüş mübahisələrin sayına, habelə həmin arbitraj qurumları tərəfindən qəbul edilən qərarların mötəbərliyinə görə xüsusilə seçilir. Bunlar Böyük Britaniya, İsveç, İsveçrə, Fransa, ABŞ, Hon Konq və Sinqapurda fəaliyyət göstərən arbitraj qurumlarıdır (*təşkilatlar, məhkəmələr*). Fransanın paytaxtında yerləşən Beynəlxalq Ticarət Palatası kimi nüfuzlu təşkilatın arbitraj bölməsi arbitraj mübahisələrinə baxmaqla yanaşı arbitrajda rast gəlinən məsələləri ümumiləşdirərək dövrü olaraq buraxdığı nəşrlərində onları əks etdirir. Həmin məsələlərdən biri də arbitrajda korrupsiya ilə mübarizədir ki, bu bölümdə həmin təşkilatın buna dair 2014-cü ildə dərc etdiyi tövsiyələrini qeyd etmək lazımdır. Tövsiyələri və təcrübənin ümumiləşdirilməsini sadə oxunması üçün üç hissəyə bölmək məqsədemüvafiq hesab edilir:

1) Arbitraj tərəfindən korrupsiyanı sübut etmək üçün tətbiq etdiyi üsullar;

2) Arbitrajda korrupsiyaya işarə edən “qırmızı bayraqlar” (risk göstəriciləri və ya indikatorlar);

və
3) Korrupsiyanın olduğu iddia edilən mübahisələr ilə bağlı işlərin arbitrajda baxılmasına dair təcrübə.

1) Arbitraj tərəfindən korrupsiyanı sübut etmək üçün tətbiq etdiyi üsullar

Arbitrlərin, yəni arbitraj tribunallarının hakimlərinin, sübut təqdim etməkdən ötrü tərəfi məcbur etməyə real səlahiyyəti yoxdur. Ən yaxşı halda arbitr tərəfin əməkdaşlıqdan imtina etməsindən mənfə, yəni əks tərəfin xeyrinə, nəticə çıxara və ya xərclərə dair qərarı vasitəsilə tərəfə qarşı sanksiyalar tətbiq edə bilər, lakin lazımi sənədləri təqdim etmək üçün tərəfi fiziki olaraq məcbur edə bilməz. Üstəlik, üçüncü tərəflərin, məsələn bankların, sənədlərin təqdim edilməsinə dair arbitraj tribunalından daxil olan sorğunun icra edilməsi ilə bağlı öhdəlikləri yoxdur, çünki onlar özünü müvafiq arbitraj müqaviləsi ilə bağlamayıblar, başqa sözlərlə müqavilə onlar üçün hər hansı öhdəlik yaratmır, və bankların onların sahib olduğu məlumatları konfidensial saxlamaq ilə bağlı vəzifələri vardır. Sübutların toplanılmasında dövlət məhkəmələrindən yardım istəməklə bağlı hüququ olduğu hallarda, arbitrlər bundan nadir hallarda istifadə edirlər, əsasən də ona görə ki, prosedurlar

mürəkkəbdir və gecikmə ilə nəticələnə bilər.

Nəşrdə qeyd olan mövqeyə və faktiki məlumatlara görə, korrupsiyanı sübut etmək lazım olanda hər bir tərəfin öz iddialarını sübut etməsini nəzərdə tutan ənənəvi yanaşma qeyri-səmərəli olduğu üçün, arbitraj tribunalı ehtimal edilən korrupsiyanın həqiqətən baş verib-vermədiyini sübut etmək məqsədilə aşağıdakı seçimlərdən istifadə edə bilər:

- Dolayı sübutlar (“*qırmızı bayraqlar*”) əsasında korrupsiyanın mövcud olması barədə prosedur xarakterli prezumpsiya (*fərziyyə*). Məsələn, tərəflərdən biri və ya onu təmsil edən agent və ya məsləhətçi arbitr tərəfindən sorğu edilən məlumatların bəzilərinin konfidensial və açıqlanması mümkün olmayan olduğunu iddia edə bilər. Bu cür hallarda həllərdən biri sənədləri yoxlamadan keçirəcək və öz rəyini tərəflərə və arbitraj tribunalına bildirəcək müsbət nüfuzla malik müstəqil eksperti cəlb etməkdir. Müqavilənin qanuniliyini sübut edən sənədləri təqdim etmək mümkün olmadıqda və ya onlar qanəddici olmadıqda, prosedur xarakterli prezumpsiya (*fərziyyə*) mübahisələndirilə bilinməyən hesab ediləcək və arbitraj tribunalı sözügedən müqavilənin qeyri-qanuni olduğu barədə nəticəyə gələcəkdir;

- Sübutetmə yükünün əks tərəfə ötürülməsi. Məsələn, tərəflərdən biri “agent müqaviləsinin” korrupsiya vasitəsi kimi istifadə edildiyini iddia edərsə, arbitraj tribunalı sübutetmə yükünü əqdin (*müqavilənin*) qanuni olduğunu bildiren tərəfin üzərinə qoya bilər. İlk sübutetmə yükü tələblərinə cavab vermək və əks tərəfin üzərinə sübutetmə yükünün qoyulmasına nail olmaq üçün, korrupsiyanın mövcud olduğunu iddia edən tərəf işdə (*əqddə*) yetərli qədər “qırmızı bayraqların” (*risk indikatorlarının*) olduğunu arbitraj tribunalına nümayiş etdirmək kifayətdir;

- Mənfi, yəni əks tərəfin xeyrinə, nəticəyə gəlmə. Bu seçim sərtliyinə görə dərəcəsi aşağı olandır, lakin effektivdir. Arbitraj tribunalına sadəcə sözügedən müqavilənin (*əqdin*) qanuniliyini təsdiq edən sənədləri təqdim etmək barədə tərəfə sorğu göndərmək lazımdır. Bu cür sənədlər təqdim edilmədikdə, tribunal müqavilənin (*əqdin*) qeyri-qanuni olduğu barədə mənfi, yəni əks tərəfin xeyrinə, nəticəyə gələ bilər.

Bundan başqa nəşrdə ədalətli olaraq qeyd olunur ki, ümumi qəbul olunmuş mövqeyə əsasən arbitraj tribunalları müvafiq qaydalar və sübutetmə standartlarının müəyyən edilməsində sərbəstdirlər və bu öz mülahizəsinə görə icra edilən səlahiyyətlərə aiddir. Odur ki, yuxarıda qeyd olunan seçimlər, yəni prosedur xarakterli prezumpsiyanın (*fərziyyə*) edilməsi və sübutetmə yükünün yerləşdirilməsi (*yerinin dəyişdirilməsi*) arbitraj tribunalının bu cür səlahiyyətləri ilə əhatə oluna bilər.

Arbitraj tribunalında korrupsiya ilə bağlı bir mübahisə edən tərəfin digərini ittiham etməsi ilə bağlı bəyanatları və şübhələrini nəzərdən keçirərkən, arbitr dolayı sübutlar ilə kifayətlənə bilər. Məsələn, müvafiq hallarda arbitraj tribunalı şübhə altında olan tərəfin, rüşvət ödənilməsi üçün kanal (*üsul*) kimi istifadə edilə bilən agentlər, vasitəçilər və digər üçüncü tərəflərin yoxlanılması, seçilməsi, saxlanması (*münasibətlərin davam edilməsi*) və mükafatlandırılmasına dair qarşı-tərəflərin yoxlanılması təcrübəsini (*prosedurlarını*) nəzərdən keçirə bilər. Bununla bağlı Beynəlxalq Ticarət Palatasının qəbul etdiyi təlimatları vardır və həmin təlimatlar agent və ya vasitəçinin cəlb edilməsi zamanı nəzərə alınması vacib olan faktorları sadalayır. Şirkətlər bu cür faktorların necə nəzərə alındığını izah edən qeydiyyat yazılarını özündə saxlamalıdır. Arbitr işin səmərəli baxılması üçün korrupsiya əməlinə yol vermiş agenti cəlb etməklə bağlı şübhə altında olan tərəfdən bu cür qeydiyyat yazılarını sorğu ilə istəyə bilər.

2) Arbitrajda korrupsiyaya işarə edən “qırmızı bayraqlar” (*risk göstəriciləri və ya indikatorlar*)

Beynəlxalq Ticarət Palatasının dərc etdiyi topluda arbitrajın təcrübədə nəzərdən keçirdiyi və rəhbər tutması tövsiyə edilən, korrupsiyaya işarə edən “qırmızı bayraqlar” (*risk göstəriciləri, indikatorları, sahələri*) qeyd olunmuşdur. Onlardan maraq kəsb edən bəziləri aşağıdakılardır (*lakin onların siyahısı bununla məhdudlaşmır*):

- tərəflərin eyniləşdirilməsi ilə bağlı – bir qayda olaraq, həqiqi sahibinin müəyyənləşdirilməsi çətin olan dövlətin payı olan müəssisələr;

- tərəflərin fəaliyyət apardığı (*iş gördüyü*) yerlər ilə bağlı – korrupsiyaya meyilli olan ölkə (*yüksək korrupsiya reytingi olan*) və ya təsərrüfat sektoru (*məsələn, müdafiə, səhiyyə və ya inşaat sahələri*);

- ödənilmə ilə bağlı – olduqca qısa və ya olduqca uzun müddət, komissiya haqqının həddən artıq böyük olması, xaricə edilən ödənişlər;

- əsas müqavilə üzrə ödəyən tərəf ilə bağlı – dövlət, dövlətin nəzarətində olan müəssisə, habelə qiymətli kağızları açıq şəkildə ötürülə bilən müəssisələr;

- əsas müqavilədən başqa aidiyyəti olan agent müqaviləsi ilə bağlı – vasitəçinin agent, məsləhət və ya prosedurların sadələşdirilməsi üzrə xidmətlərin göstərilməsi və yaxud birgə fəaliyyəti nəzərdə tutan müqavilə;

- göstərilən xidmətlərin təbiəti və ya izahı – aydın təsvir edilməyən və ya qeyri-maddi xidmətlər;

- tərəflərin biznes fəaliyyəti ilə bağlı – həqiqi və ya əvvəlki fəaliyyətin heç bir sübutunun olmaması, ixtisaslaşmış işçilərin və həqiqi ofislərin (*iş yerlərinin*) olmaması və ya müqavilə üzrə vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş yerdə ofisin olmaması.

Bundan əlavə, əsas müqavilədən başqa aidiyyəti olan agent müqaviləsi mövcud olduğu hallarda, əlavə “qırmızı bayraqlar”ın da nəzərdən keçirilməsi tövsiyə edilir:

- agent əsas müqavilənin tərəfi olan şirkətin işçiləri tərəfindən tövsiyə edilib;

- agent müqaviləsi üzrə tapşırıan olan tərəf, həmçinin əsas müqavilə üzrə tərəf olduğu halda agent müqaviləsinin tam icra olunduğu tarix ilə tapşırının əsas müqaviləni bağladığı tarix arasında böyük (*əhəmiyyətli*) müddət mövcud deyil;

- agentin veb saytı yoxdur;

- agent vergidən azad ərazidə (*ölkədə*) qeydiyyatdan keçib;

- agentin yalnız nominal direktorları vardır (adətən vergidən azad ərazilərin (*ölkənin*) rezidentləri və ya hüquqşünaslar);

- agentin özünün iddia etdiyi (*məqsəd kimi qoyduğu*) xidmətlərin dəyəri ilə görülməsi ehtimal edilən işin yerinə yetirməyi bacaran kifayət qədər işçi heyəti yoxdur.

Bu və digər “qırmızı bayraqların” mövcudluğu əsasında arbitr prosedur xarakterli prezumpsiya (*fərziyyə*) irəli sürə bilər ki, tərəflər arasında olan əqd qeyri-qanunidir və korrupsiyada ittiham edilən tərəfin üzərinə sübut etmə yükünü qoya, müvafiq müqavilənin qanuniliyini sübut edən əks sübutları təqdim edilməsini tələb edə bilər.

Həmçinin adı çəkilən nəşrdə qeyd olunur ki, bəzən tərəflər arbitrajın özünü də korrupsiya sxemində (*həmçinin çirkli pulların yuyulması üçün*) istifadə edir və bunu ehtimal etmək üçün aşağıdakı “qırmızı bayraqlar”ın (*risk indikatorlarının*) məcmusunu nəzərdən keçirmək zəruridir:

- dələduzluq və ya qeyri-qanuni planın hissəsi kimi arbitraj qərarını əldə etmək cəhdləri daha çox “ad hoc” (*konkret mübahisə üçün xüsusi olaraq yaradılmış*) arbitraj tribunalında, nəinki institusional (*daimi fəaliyyət göstərən və arbitrajla məşğul olan qurum*) arbitraj tribunallarında baş verir (lakin tərəflər öz arbitrajı və daha sonra qəbul edilən qərar üçün etimad yaratmaqdan ötrü bilə-bilə sonuncunu da seçə bilərlər);

- tərəflər kənar hüquq məsləhətçisi ilə təmsil olunmayıblar;

- mübahisə tərəflərin seçdikləri yeganə arbitr tərəfindən baxılıb;

- tərəflər yeganə arbitrin adı ilə bağlı razılığa gəliblər;

- tərəflər arbitraj tribunalının yurisdiksiyasını qəbul ediblər;

- tərəflər müəyyən ediləsi məsələlərin siyahısı ilə bağlı razılığa gəliblər;

- tərəflər müqavilə üzrə vəzifələri yerinə yetirmədiklərini, bundan irəli gələn məsuliyyət və onun maliyyə nəticələrini mübahisəsiz etiraf ediblər;

- tərəflər arbitraj tribunalının qəbul edəcək qərarının tərəflərin razılığına əsasən qəbul edilməsini istəyiblər;

- əsas müqavilənin hüquqi qüvvədə olması məsələsi qeyri-aşkar və ya aydın şəkildə arbitraj müqaviləsi ilə ehtiva edilməyib.

3) Korrupsiyanın olduğu iddia edilən mübahisələr ilə bağlı işlərin arbitrajda baxılmasına dair təcrübə

Beynəlxalq Ticarət Palatasının Arbitraj Məhkəməsinin təcrübəsində müşahidə edilir ki, korrupsiyanın olduğu iddia edilən mübahisələr ilə bağlı işlərdə, bir qayda olaraq, iddiaçı müqavilə üzrə ödənişi ala bilməyən tərəf, cavabdeh isə iddiaçının korrupsiyaya uğradığını bildirən, buna görə müqaviləni etibarsız hesab edən və ödəniş etməkdən imtina edən tərəf olur. Hazırki bölümün yekununda arbitraj məhkəməsi tərəfindən baxılmış iki işin qısa xülasəsini təqdim etmək məqsəduyğun hesab edilir.

a) iddiaçı müqavilə üzrə almalı olduğu ödənişi (*mənfəəti*) ötürülən rüşvətin məbləğləri çıxmaqla əldə etmək istəyib, lakin arbitraj tribunalı iddiaçının yalnız müqavilə (*layihə*) üzrə əvvəlcədən xərclədiyi vəsaitlərin ona kompensasiya kimi ödənilməli olduğu, əldə etməli olduğu mənfəətin məbləğinin ödənilməsinə isə qarşı tərəfin cavabdeh olmadığı barədə qərar qəbul etmişdir. Tribunal bu cür yanaşmanı həmçinin zərərçəkmiş şəxs üçün ədalətli və eyni zamanda korrupsiyada iştirak etməmək üçün güclü “anti-stimul” hesab etmişdir;

b) iddiaçı müqavilə üzrə almalı olduğu komissiya haqqının ödənilməmiş hissəsini, cavabdeh isə korrupsiyaya uğramış iddiaçıya əvvəl ödənilmiş məbləğlərinin geri alınmasını istəmişdir. Arbitraj tribunalı işdə korrupsiya hallarına işarə edən “qırmızı bayraqları” yoxlamış, korrupsiya hallarını ehtiva edən müqavilənin həm konkret ölkənin milli qanunvericiliyinə, həm də beynəlxalq prinsiplərə görə etibarsız olduğu barədə qərar qəbul etmiş, iddiaçının ödənilməmiş komissiya haqqını əldə etməsinə, habelə cavabdehin əvvəl ödədiyi məbləğləri geri almasına dair hüquqlara malik olmadıqları barədə nəticəyə gəlmişdir.

VI Yekun

Beləliklə, göründüyü kimi korrupsiya halları kimi mürəkkəb qanun pozuntusunun araşdırılması və sübuta yetirilməsi üçün qeyri-ənənəvi, lakin eyni zamanda da effektiv yanaşmaların hazırlanması və tətbiqi üçün kifayət qədər normativ və tövsiyəvi əsaslar mövcuddur. Eyni zamanda, bu cür yanaşmalar artıq qeyri-dövlət tipli araşdırmalarda müvəffəqiyyətlə tətbiq edilir. Ehtimal ki, bu cür yanaşmalar çərçivəsində istifadə olunan hüquqi vasitələr qloballaşan, həm kəmiyyət, həm də təhlükə baxımından artan korrupsiya ilə bağlı əməllərə qarşı bir çağırış kimi yaranmış, çünki ənənəvi mövqe ilə bu cür hallar ilə mübarizə aparmaq artıq qeyri-mümkündür. Üstəlik, məhdud səlahiyyətlərə malik korporativ və arbitraj qurumları üçün bir çox hallarda bu vasitələr yeganə çıxış yolu olur. Korporativ və arbitraj araşdırmalara dair tövsiyələrin tətbiqi artıq dövlətin müstəsna səlahiyyətlərinə müdaxilə kimi qəbul edilmir, çox güman ki, buna icazə verən dövlətlər həmin yolla korrupsiya ilə mübarizə kimi böyük bir yükü düzgün və bərabər bölüşdürmüş olurlar. Bundan əlavə, korporativ araşdırmalarda dövlətin açıq, yəni gizli olmayan rəsmi araşdırmalarından fərqli olaraq, anonim müraciətlərə baxılma mümkünlüyünü də nəzərə alsaq, bununla korrupsiya hallarını vaxtında, bəlkə də özəyində aşkarlamaq, daha böyük mənfi nəticələrinin qarşısını almaq mümkün olur. Arbitraj təcrübəsi isə korrupsiyadan ziyan çəkmiş şəxslərə daha uzun müddət və mürəkkəb prosedurlar tələb edən dövlət araşdırmalarının nəticələrini gözləmədən böyük iqtisadi zərərin qabağını almaq, korrupsiya hesabına bağlanmış müqavilələri etibarsız hesab edilməsinə nail olmaqla onların pozulmasına görə əsassız olaraq cərimələr ödəməməyə imkan verir. Bundan başqa, şirkət və təşkilatlar müvafiq beynəlxalq arbitraj təcrübəsini, o cümlədən korrupsiyanın artıq sübuta yetirilməsinin çətin olmadığını və bunun əksini təsdiq edən sübutların təqdim edilmədiyi halda müqavilələrin asanlıqla etibarsız hesab edilməsi barədə qərarların qəbul edildiyini nəzərə alaraq, korrupsiyaya işarə edən risk göstəricilərini istisna edən şəkildə dayanıqlı daxili nəzarət sistemlərini qurmağa məcbur olurlar. Üstəlik, həmin qurumlar müqavilə tərəfdaşlarının seçilməsini də bu cür yanaşma ilə aparmalı və tərəfdaşlardan əldə edilən bütün hesabatlar və yazışmaların arxivləşdirilməsini təmin etməlidirlər ki, xarici ölkələrdə həyata keçirdikləri kommersiya və digər xarakterli fəaliyyətdə rəqabətə davamlı və yüksək işgüzar nüfuzla malik olsunlar.

İstifadə olunmuş mənbələr

İstifadə olunmuş normativ-hüquqi və qeyri-normativ hüquqi aktlar

- 1) Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası;
- 2) Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Korrupsiya əleyhinə” Konvensiyası;
- 3) Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı” Konvensiyası;
- 4) Avropa Şurasının «Korrupsiya ilə əlaqədar mülki-hüquqi məsuliyyət haqqında» Konvensiya;
- 5) “Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
- 6) Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi;
- 7) Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi;
- 8) Azərbaycan Respublikasının Mülki-Prosessual Məcəlləsi;
- 8) Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsi;
- 9) Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi;
- 10) Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi;
- 11) Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkətinin (SOCAR) “Korrupsiya ilə mübarizə üzrə siyasəti”;

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

- 1) ‘Reversing the onus of proof: is it compatible with respect for human rights norms’ (“Sübutetmə yükünün yerdəyişməsi: bu insan haqqlarına dair normalara əməl olunmasına uyğundurmu”), Bertrand de Speville, papers of 8th international anti-corruption conference (8-ci beynəlxalq anti-korrupsiya konfransının işləri), 1997;
- 2) ‘Legal provisions to facilitate the gathering of evidence in corruption cases: easing the burden of proof’ (“korrupsiya işlərində sübutların toplanılmasını yüngülləşdirmək üçün hüquqi müddəalar”), Nihal Jayawickrama, Jeremy Pope and Oliver Stolpe, Forum on Crime and Society (“Cinayət və Cəmiyyət haqqında forum”), 2002;
- 3) The Anti-Corruption Plain Language Guide, by Transparency International (“Korrupsiyaya qarşı Sadə Dil Rəhbərliyi”, “Beynəlxalq Şəffaflıq” təşkilatının hesabatı), 2009;
- 4) “ICC Rules on Combatting Corruption” (“Beynəlxalq Ticarət Palatasının korrupsiyaya qarşı mübarizəyə dair Qaydaları”), 2011;
- 5) “International principles for whistleblower legislation, best practices for laws to protect whistleblowers and support whistleblowing in the public interest”, by Transparency International (“İfşaedici məlumat verənlərin müdafiəsinə dair qanunvericilik üçün beynəlxalq prinsiplər, ifşaedici məlumat verənləri müdafiə etmək və ictimai maraq naminə ifşaedici məlumat verməni dəstəkləmək üçün ən yaxşı təcrübələr, “Beynəlxalq Şəffaflıq” təşkilatının nəşri), 2013;
- 6) ‘Using red flags to prevent arbitration from becoming a safe harbour for contracts and disguise corruption’ (“Müqavilələr və korrupsiyanın ört-basdır edilməsi üçün arbitrajın təhlükəsiz vasitə olmasının qarşısının alınması məqsədilə qırmızı bayraqlardan istifadə olunması”), Vladimir Khvalei, “Tackling corruption in arbitration” by International Chamber of Commerce (Beynəlxalq Ticarət Palatasının “Arbitrajda korrupsiya ilə mübarizə” adlı bülleteni), 2014;
- 7) ‘Recent Anti-corruption Initiatives and their impact on arbitration’ (“Yeni anti-korrupsiya təşəbbüsləri və onların arbitraja təsiri”), François Vincke, “Tackling corruption in arbitration” by International Chamber of Commerce (Beynəlxalq Ticarət Palatasının “Arbitrajda korrupsiya ilə mübarizə” adlı bülleteni), 2014;
- 8) ‘Dealing with corruption in arbitration: a review of ICC experience’ (“Arbitrajda korrupsiyaya baxılması: BTP-nin (Beynəlxalq Ticarət Palatasının) təcrübəsinin icmalı”), Christian Albanesi and Emmanuel Jolivet, “Tackling corruption in arbitration” by International Chamber of Commerce (Beynəlxalq Ticarət Palatasının “Arbitrajda korrupsiya ilə mübarizə” adlı bülleteni), 2014;
- 9) ‘Extracts from ICC Arbitral Awards relating to bribery and corruption’ (“Rüşvətxorluğa və korrupsiyaya dair BTP-nin (Beynəlxalq Ticarət Palatasının) Arbitraj qərarlarından çıxarışlar”), ICC case 10518, ICC case 13515, (BTP-nin 10518 və 13515 nömrəli işləri), “Tackling corruption in arbitration” by International Chamber of Commerce (Beynəlxalq Ticarət Palatasının “Arbitrajda korrupsiya ilə mübarizə” adlı bülleteni), 2014;
- 10) “The state of corruption: Azerbaijan, Armenia, Georgia, Moldova and Ukraine”, by Transparency International, (“Korrupsiyanın vəziyyəti: Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan, Moldova və Ukrayna”, “Beynəlxalq Şəffaflıq” təşkilatının nəşri) 2015.